

צער בעלי חיים לאור ההלכה

מאת אברהם שטינברג

נרשא זה תופס מקום נרחב בספרות ההלכה ומחשבת ישראל וכמזבן אין אפשרות להקיפו במסגרת מאמר אחד. אביא כאן רק ראשי פרקים באספקטים השונים של נרשא רחב זה.

א. מרן הרב קוק זצ"ל הקדיש מקום נכבד לענין בעלי-חיים בתפיסת ההלכה ומחשבת ההלכה. להלן כמה מרעיונותיו, מתוך הספר "חזון הצמחונות והשלום" - שליקט הרב דוד כהן ("הרב הנדיר"). בפרקים אלו קובע הרב זצ"ל, שבראשית הווסדות האנושות נוצר המוסר הגבוה של זכויות בעלי-החיים, ואכן לאדם הראשון לא הותר בשר באכילה. "אולם כשירדה האנושות, עם השתכללותה. ולא יכלה לשאת את זוהר האור הגדול תשברו כליה" - היה צורך להתיר בשר לאכילה, מימי נח ואילך. ברם, לעתיד לבא, כשהאנושות תשתכלל ותגיע למדרגה גבוהה, "תצא השאיפה הצפונה למשפטי בעלי-חיים מנרתיקה בבא העת". ואולם עד אז, "באו המצוות בסדר אכילת הבשר. בצעדים המובילים אל המטרה העליונה". והרב זצ"ל הולך ומונה כל המצוות והמגבלות באכילת בשר עם הסבריו העמוקים והיסודיים: כסוי דם חיה ועוף, מצות השחיטה, אותו ואת בנו, שלוח האם מעל הבנים, איסור אכילת חלב ודם, איסור שעטנז, איסור בשר בחלב ואיסורי טריפה ונבילה.

בתוך מסגרת כללית זו של יחס התורה לבעלי-חיים, עומד איסור צער בעלי-חיים במקום בולט, וכפי שיבואר לקמן.

ב. על מי חל איסור צער בעלי חיים?

1) מצינו מחלוקת באחרתים, אם איסור צער בע"ח חל גם על בני-אדם. הגה דעת החיד"א (ברכי יוסף, יורה דעה, סימן שע"ב, סעיף ב'), שאין הברל בין אדם לחיה - ובשניהם שייך דין צער בע"ח. וראה ב"הרפואה והיהדות" עמ' 128 הערה 35 - שכנראה זו גם דעת הרמב"ם והרשב"א. לעומתו כתב בשו"ת חות יאיר, סימן קצ"א, "דהקפידה תורה על צער בע"ח, דחסירה דעת תפש המשכלת לסבול, מה שאין כן זה האדם, איבעיא ליה ליתובי דעתיה ולקבל מאהבה מה שיארע לו". ויש לציון, שמהחינוך, מצוה פ', משמע גם כן כדעת החיד"א וקשה, אם כן, על החוות יאיר, שחולק על הראשונים. (ועיין עוד בהרחבה בשאלה זו בשדי-חמד, מערכת צד"י כלל ג' ובמנחת חינוך, שם).

2) וראה בהרפואה והיהדות שם. הערות 30-37, הרחבת הדין גם לגבי עופות, וראה בשו"ת שאילת יעב"ץ, חלק א', סימן י"ז - לענין כלבים וחתולים.

ג. שיטת הראשונים, אם איסור צער בעלי חיים הוא מדאורייתא או מדרבנן.

1. שיטת הרמב"ם: בהלכות רוצח ושמידת הנפש, פרק י"ג הלכה ט' כתב: "בהמת העובד כוכבים והמשא של ישראל, אם היה העובד כוכבים מחמר אחר בהמתו - אינו זקוק לה". הנה יסוד דין צער בעלי חיים מבואר במסכת בבא-מציעא, ל"ב, ב', בדין זה, שצטטתי מהרמב"ם המדובר הוא במצות טעינה ופריקה. ובפשטות משמע מלשון הרמב"ם, שאם הבהמה היא של עכו"ם, פטור בין לטעינה ובין לפריקה, והרי לענין פריקה, נהי שאין כאן מצות התורה של עזוב תעזוב עמו, שחלה רק לגבי ישראל, אבל ענין צער בעלי-חיים יש כאן, ואם כן משמע ששיטת הרמב"ם היא, שצער בעלי-חיים הוא רק מדרבנן. ואכן הפני-הורשע, בבא מציעא שם, מסיק, שכך היא שיטת הרמב"ם, וכן כתב הגר"א בהגהות לרא"ש, ב"מ שם, ובבאור הגר"א לחו"מ סימן רע"ב סק"א, י"א, ט"ז, וכתב שם, ש"א"א לירשב הרמב"ם בדרך אחרת, אם לא בדחוק גדול ובדרך רחוקה".

אמנם הכסף משנה על הרמב"ם הנ"ל דחק להעמידו בדרך אחרת, היינו, שסובר שצער בעלי חיים דאורייתא ומה שכתב דבעכו"ם - אין זקוק לה, היינו בדין טעינה, אבל בדין פריקה - זקוק לה מטעם צער בעלי חיים, עיי"ש שהאריך בזה. והנה המנחת חנוך, מצה פ', מרבה להביא ראיות, ששיטת הרמב"ם תתיישב יותר אם נאמר, שסובר דצער בע"ח דרבנן. אמנם בסוף כתב, שמהרמב"ם בהלכות שבת, פרק כ"ה הלכה כ"ו, מבואר שסובר צער בע"ח דאורייתא. אגב, יש לציין, שהרב יעקובוביץ בספרו הרפואה והיהדות (עמ' 128, הערה 34) כתב, שדעת המנחת-חנוך בשיטת הרמב"ם דהוא מדרבנן, ולא ראה שחזר בו כאמור. והנה באור-שמח על הרמב"ם מצאתי סתירה, כי בהלכות רוצח, שם, מבאר את שיטת הרמב"ם כמי שסובר צער בע"ח דאורייתא, בעוד שבהלכות שבת, שם, מבאר בדיוק להיפך, דהיינו, ששיטת הרמב"ם דצער בע"ח דרבנן, עיי"ש (ואגב, ראיתי להעיר, שביסודו של האור שמח בהלכות שבת, כבר קדמו הפרי-מגדים, סימן ש"ח סקס"ח, והיסוד הוא, שבשבת לכולי-עלמא צער בעלי-חיים דאורייתא מכח שביתת בהמתו, דלמען ינוח - תן לו גיחה, ועי' תוספות שבת דקכ"ב ד"ה מעמיד, ואין כאן המקום להאריך). וראה בשדי-חמד, מערכת צד"י אות א', שהביא דעות האחרתנים בשיטת הרמב"ם דהוא מדרבנן. אכן, מדברי הרמב"ם במחנה נבוכים משמע מבואר, ששיטתו דצער בע"ח דאורייתא. והנה בחלק ג', פרק י"ז, מביא חמש דעות בני-האדם בענין ההשגחה האלקית ודעת הרמב"ם, שיש השגחה פרטית על בני אדם והשגחה מינית על בעלי-חיים, כלומר, בנגוד לבני-האדם, אין הקב"ה משגיח על כל פרט מבע"ח, אלא על כל מין מהם. "ומפני זה היתה שחיסתם מותרת וגם מצודה בה הותר להשתמש בהם לתועלתו ככל שגרצה... ואמנם אמרם צער בע"ח דאורייתא נלמד מידת האכזריות ולא נכאיב לבטלה ללא תועלת, אבל נכון אל החמלה והרחמנות, ואפילו באיזה בע"ח שיחזמן, אלא לעת הצורך, כי תאה נפשך לאכל

בשור, לא נשחט על דרך האכזריות או השחוק". אמנם כבר הרגיש בזה באור שמח, שבת שם, וכתב: "מ"ש במורה הוא לצער בידיים וכמו דמיותי מקרא ולמה הכיתוני".
היותא לנו בשיטת הרמב"ם - לפי הסבר האחרונים: א. רובם סוברים דצער בע"ח - דרבנן.
ב. הכסף משנה, המנחת-חינוך והאור-שמח בהלכות רוצח - מדאורייתא. ג. האור-שמח בהלכות שבת - צעור בידיים - מדאורייתא, צעור ממילא - מדרבנן.

2. שיטת הרי"ף: בשיטה מקובצת, בבא מציעא שם, במוקד יוסף שם, ובכסף משנה על הרמב"ם בהלכות רוצח - כתבו, ששיטת הרי"ף והגאונים להלכה, שצער בעלי-חיים מדאורייתא. וכך גם הבין בעל המאור בשיטת הרי"ף. ובמנחת-חנוך שם, רצה בתחילה לומר, שאין הכרע בדברי הרי"ף, אך לבסוף כתב להוכיח ששיטתו - דאורייתא (יש להעיר על פי דברי האור-שמח בהלכות שבת, שהראיה של המנחת-חנוך נפלת, אבל אין כאן המקום להאריך).

3. שיטת המרדכי: במרדכי (בבא מציעא, שם) פסק, שצער בע"ח דאורייתא, "ומכאן הוכיח ר"מ, דהיכא דיש לה לבהמה רוב חלב בודיה, דמותר לומר לעכו"ם לחלוב אותה בשבת משום צער בע"ח וליטול העובר-כוכבים החלב לעצמו. ושוב מצאתי כן בתשובת רב כהן צדק, ובפרקי דר"א, פ"י". וכתב על זה בחדושי אנשי השם על המרדכי, דבמסכת עבודה-זרה (י"ג, א') פסק המרדכי דצער בע"ח דרבנן, "וי"ל לפום ריהטא דיש תרי מיני צער בע"ח, כי צער גודל דאורייתא וצער קטן דרבנן, כמו שפוסק גמוק-יוסף באלו מצאות (עי' לקמן בדברינו), אבל מ"מ כי דייקנן קשה, שהרי בע"ז מדבר מעין נועלין לפני הבהמה עד שתמות מאליה ופוסק שזה מדרבנן ואין לך צער גודל מזה, אך יש לומר, שיותר צער כשעוקרין או הורגין אותה ממה שמתה ברעב".

4. שיטת המאירי: במסכת בבא מציעא, שם, כתב: "ממה שראינו במשנתנו, התמידה יותר בפריקה מטעינה, למדנו על צער בע"ח, שאנו מזהרים עליו מן התורה בכל מקום".

5. שיטת הרא"ש: בסוגיא בב"מ שם, שצער בע"ח דאורייתא מהוין בשבת (קכ"ח, ב'), שכתול כלי מהיכנו נוחה מפני צער בע"ח דאורייתא. (ואגב, גם הרא"ש כתב את ההיתר של חליבה בשבת ע"י עכו"ם וטיים "ויטול החלב לעצמו". ובקרבן נתנאל הביא מחלוקת - מי יטול החלב - הישראל או הגוי, ומדברי המרדכי שהבאנו, משמע מבואר דהכוחה לעכו"ם).

6. שיטת הגמוק-יוסף: בב"מ שם הוכיח גם הוא מהסוגיא במסכת שבת, דצער בע"ח דאורייתא, "ומיהו דוקא בצער גודל, אבל צער מועט לא, דתנן בבב"ב (ל"ז, א) גבי ארסו ראת בנו שנפל לבור, ולא שרינן ליה להעלותו, אלא יעשה לו פרנסה במקומו, ולא צער הוא כולו האי. ואי חייבא, כיון דצער בע"ח דאורייתא - זקן ואינו לפי כבוד למה אינו פורק חנין

הרמב"ן ז"ל דעשה דכבוד תורה עדיף וזה לא מחזור בעיני רב"ר ז"ל, דזקן לאו דוקא קנה חכמה לבד קא אמרין, והוא הדין למכובד, דאמרינן כל שבשלו פורק וטוען בשל חברו נמי... אלא הכא כיון דצער בע"ח הותר לתשמישן של בני אדם, כל שכן לכבודם בשב ואל תעשה, דגדול כבוד הבריות". (מה שהקשה על הרמב"ן, עי' בשטה מקובצת, ב"מ שם, מה שתירץ).

7. שיטת הרמ"א: בחו"מ סימן רע"ב סעיף ט' פסק דצער בע"ח דאורייתא. וראה דבריו באבן-העזר סוף סימן ה' ולקמן בדברינו.

ד. המקוד בתורה לאיסור צער בע"ח - למ"ד שהוא מדאורייתא:

בשטה מקובצת, שם, כתב: "מיהו לא ידענא צער בע"ח מדאורייתא מהיכא" - ומוכיח מדין פריקה. אמנם רש"י במסכת שבת, קכ"ח, ב', ד"ה צעב"ח כתב: "שנאמר עזוב תעזוב עמו, ואיכא מאן דדריש טעמא דקרא משום צעב"ח". ועיין בגני ר' עקיבא איגרי, שתפס מכאן דצער בע"ח הוא עשה (כלומר, לאו הבא מכלל עשה - עשה). וכן כתב הלברש, סימן ש"ה סעיף י"ח. והנה מצאתי במאירי, ב"מ שם, דבר חדש: "ואע"פ שפשוטו של מקרא לא ראינו בו חילוק בין פריקה לטעינה, מכל מקום כבר כתבה התורה פירוש - לא תחסום שור בדישו". יוצא מדבריו, שאיסור צער בע"ח הוא מכאן לאו של לא תחסום שור בדישו. אמנם בשו"ת הרדב"ז ללשונות הרמב"ם, סימן קס"ח, כתב: "צער בע"ח אפילו שהוא מן התורה, מכל מקום אין בו לאו ולא עשה". ועיין בשדי-חמד, שם, שהביא דברי הרדב"ז הנ"ל, ופלא, שהוא כל רז לא איסור ליה, שלא ציין שזו מחלוקת הראשונים וכאמור לרש"י יש בזה עשה ולמאירי - לאו.

ה. נפקא מינא - אי צער בע"ח דאורייתא או דרבנן:

בחדושי הריטב"א, ב"מ שם, ד"ה אמר רבא וכו': "וקשיא לן מאי נפקא מינא אי דאורייתא אי דרבנן, ואיכא למימר לדחות עליה את השבת וכו', כדאמר במס' שבת, קכ"ח, ב'; אי נמי, נ"מ לבהמת עכו"ם כדלקמן בשמעתא" (וראה לעיל בשיטת הרמב"ם). וראה בשדי-חמד, שם, וביעיד ארזן, להחיד"א, אות ד' - עוד נפקותא בזה.

1. גודי איסור צער בעל-חיים:

1. אם איסור זה חל גם על בני-אדם - ראה לעיל אות ב'.

2. ודעה בתוספות, ב"מ שם, ד"ה מדברי וכו' מוכח, שיש קלא מיוחדת משום כבוד מלכים

וכמו שלא שייך איסור בל-תשחית לכבודם, הוא הדין ולא שייך איסור צער בע"ח.

אמנם עי' בשו"ת נודע ביהודה תעניתא, חלק יורה-דעה סימן י', שדחה השוואתם זו, משום, שבל-תשחית בשאר דברים (דהיינו פרט לאילני מאכל) הוא רק מדרבנן, בעוד שצער בע"ח הוא

הוא מדאורייתא. ברם, בנעם (כרך ה') מוכיח הרב פרידמן מלשון הרמב"ם והחינוך (מצוה תקכ"ט), שיש איסור בל-תשחית מדאורייתא בכל דבר, אלא שמלקות יש רק באילני מאכל, שהוא מפורש בתורה, והיות ובאיסור צער בע"ח גם-כן אין מלקות, אם כן תירוצים עולה נכון. (וראה עוד בדין בל-תשחית בספרו של הרב גורן "תורת המועדים", עמ' 236).

3. ובתוספות עבודה-זרה (י"א, א, ד"ה עוקרין) כתבו, דכבוד רבים חיי לצער בע"ח, והסביר הרב פרידמן שם, שמקורם הוא בשיטת הגמוקי-יוסף (עי' בדברינו לעיל), שלחשמיש בני-אדם ולכבודם הותר צער בע"ח, וכל שכן לכבוד רבים. והנה באו"ה כלל נ"ט דין ל"ו כתב: "וכתבו התוספות בע"ז, אע"פ שצער בע"ח דאורייתא, אם יועיל לאיזה דבר - מותר", ולא נמצא כן בתוספות שלפנינו, אבל בפסקי התוספות בע"ז ציינו כן, וכבר כתב החיד"א בשם הגדולים, שפסקי התוספות נחברו על תוספות שאנץ, וכנראה ששם היתה הגירסא כמו שכתב באו"ה, ובידינו נמצאים תוספות טוך.

4. והנה בשו"ת שאילת יעב"ץ, חלק א', סימן ק"י, חידש "שאיסור צער בע"ח אינו אלא בבע"ח דבני מלאכה נינהו לצורך בני-אדם, אבל זבובים ופרעושים ושאר שקצים וכד' לית בהן משום צעב"ח ושפיר למיקטליניהו. וכן משמע מגמ' שבת (ע"ז, ב), שכל מה שנרא הקב"ה בעולמו, לא ברא דבר אחד לבטלה, עיי"ש, ומשמע שאדרבה, מעקר בריאתם לשמש לצורכי אדם ורפואתו ואין צער בע"ח".

5. ומצינו חקירה גדולה באחרונים אם בממית בע"ח שייך איסור צער בע"ח. בהרחבה דן בזה הנודע ביהודה. נשאלה שאלה לפניו (בתנינא, חלק יו"ד סימן י') אם מותר לצד ציד, ומסיק שם שמצד הדין - מותר (אם כי אוסר מג' טעמים מוסריים), כי צער בע"ח לא שייך כשממית, רק אם מצערה בחייה. (ראייתו, מעובדא דר' פנחס בן-יאיר, חולין, ז', ב). וכן כתב במהדורה קמא, חלק יו"ד, סימן פ"ג. וראה בשו"ת שרידי אש, חלק ג' סימן ז', שהוסיף עוד הוכחות לכך. ופלא עליהם, שנעלם מהם הדבר, שכבר כתב כן בספר האשכול, הלכות שחיטה סימן י' ומוכיח נמי מעובדא דר' פנחס בן-יאיר (יתכן, שהנודע ביהודה לא ראה עדיין את ספר האשכול). אמנם מאידך כתב בשו"ת שואל ומשיב, תנינא, חלק ג' סימן ס"ה, שלפי החינוך מצוה ת"מ, משמע, שגם במיתה שייך איסור צער בע"ח, כי זהו הסברו למצות שחיטה. וכן כתב המהר"י מיגוש, הובאו דבריו בשטה מקובצת, ב"מ שם, שבשחיטה נמי שייך צער בע"ח, מכאן שאף הוא סובר שאיסור זה חל גם כשממית. וכן משמע מתירוץ בעל חידושי אנשי השם על המדרכי, שהבאנו לעיל.

6. ועי' בט"ז יו"ד סימן קי"ז, שהתיר לנחור התיישים כדי למכור עורותיהם שלימות, הרי שגם משום ממון לא שייך איסור צער בע"ח.

7. ובהגהות חתם-סופר, ב"מ שם, כתב מקור חדש לאיסור צער בע"ח, "מדכתיב ורחמיו על כל מעשיו, מיהו היינו, שאינו לצורך בני-אדם או לכבודו או ממתנו, שהרי כתוב ורדו בדת הים, והרי טוענין על הבהמה ורודים במקל, וכן כתב רמב"ן בפרשת שלח הקן, שלא הגיעו רחמי שמים על בע"ח כשהוא לצורך אדם". (אגב בענין שלח הקן, ראה מה שכתב המורה נבוכים, חלק ג' פרק מ"ח, וברמב"ן על התורה, דברים כ"ב - ו, ובתפארת ישראל להמהר"ל מפראג, פרק ו').

ז. צער בע"ח בבסיות מדעיים לצורכי רפואה:

בשאלה זו דנו כמה מהאחרונים ורבני דורנו.

הנה הרמ"א, אבן-העזר, סוף סימן ה' כתב: "כל דבר הצריך לרפואה או לשאר דברים, לית ביה משום צער בעל-חיים". מקור דבריו הוא האו"ה, שהבאנו לעיל. (בענין המקור בגמרא לדין זה, עי' באור הגר"א שם, ובשו"ת שרידי אש, ובנועם, שם). הוסיף הרמ"א, שלכן מותר למרוט נוצות מארזות חיות, "ומכל מקום העולם נמנעים משום זהוי אכזריות". וראה באוצר הפוסקים, שם, שהביא מהאחרונים דיונים בענין צער בע"ח במקום ממון, ויש לציין שלפי הס"ז והחת"ס, שהבאנו לעיל, משמע והותר לצורך ממון. חזבאו שם דברי האפי זוטרי - שלרפואה הותר איסור צער בע"ח, וכן באו"ה החדר לצורך חולה, אפילו שאין בו סכנה.

הגה בשו"ת בנין ציון סימן ק"ח כתב, שאין הדבר ברור, אם מותר לישראל לעשות נסיונות בגוף בע"ח כדרך הרופאים, שאין זה לרפואה, אלא יש ספק תועלת. ובשו"ת שבות יעקב חלק ג' סימן ע"א נשאל מרופא מומחה, אם מותר להשקות סמים ארסיים לבע"ח, למען ידעו פעולת הסמים בענין רפואת האדם, והשיב להתיר, דמה שכתב הרמ"א, שיש מעשה אכזריות במריטת הנוצות, היינו לפי שעושה מעשה בידיים, והעוף מרגיש צער בשעת המריטה, מה שאין כן בהשקאת סם, שהעוף לא מרגיש צער בשעת השתיה. אבל לא נמצא מכואר בדבריו אם מותר גם לנתח ולפצוע בע"ח בחיותם, שהוא מעשה בידיים וצער מרובה, ולכאורה לשיטתו יש מקום לאסור. אכן בשו"ת שרידי אש, שם, כתב לפי דברי הנמוק-יוסף, שאם זה לצורך אדם וחשמישו - מותר, והאריך בזה ומסיק: "סוף דבר, דמותר לצער בע"ח לתועלת הרפואה, ולא עוד אלא שאין כאן מידת חסידות, שמידת חסידות היא במקום שנוגע רק לעצמו, ורשאי האדם להחמיר על עצמו, אבל לא במקום שנוגע לאחרים, כי מאי חזית דצער בע"ח עדיף טפי מצער החולים, שאולי יוכל לעזור להם. וכדאי גונא כתבו התוספות, ע"ז, שם, דמשום כבוד ישראל - שדי, והיינו דבמקום שנוגע לכלל, אין טעם להחמיר מצד מידת חסידות". וכן האריך הרב חפוטא, בנועם, כרך ד', שכל היכא שאין המטרה לצער את הבע"ח - מותר. וכן תירץ שם, מה שהקשו איך מותר להשליך השעיד לעזאזל ולא היה מגיע לחצי ההר עד שנעשה גופו איברים-איברים - והוא דמשום מצוה - שדי, ואם כן לצורך רפואה הוי כמצוה - ומותר.

והנה לפי דברי היעב"ץ (ראה לעיל) - בודאי מותר בבע"ח שאינם לצורך מלאכה ולפי דברי תנודע-ביהודה - להמית בעל חי לא שייך צער בע"ח, ולפי כל הראשונים האחרונים מוכח, שלצורך דבר הכרחי ולצורך כבוד וממנו - הותר ובודאי לא גרע לצורך רפואה. וכן מסיק הרב פרידמן בועם, להתיר לצורך רפואה ללא פקפוק והיסוד, על פי דברי התוספות בע"ז, דלכבוד רבים אין איסור צער בע"ח, ולפי-זה מה שכתב הרמ"א, שהעולם נמנעים מפני אכזריות, הוא רק כשהריוח ליחיד, אבל במקום שיש תועלת כללית לאנשות, כגון הנסיונות הרפואיים, מותר לעשותם ולא שייך צער בע"ח.